

مطالعه تزئینات و نقوش کاشی‌کاری آرامگاه خواجه ربیع مشهد

لاله خرازیان^{۱*}

۱. استادیار گروه هنر، دانشکده الزهرا، دانشگاه فنی و حرفه‌ای، مشهد، ایران.

سمیه کوه جانی گوجی^{۲**}

۲. کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، هنرآموز آموزش و پرورش، مشهد، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۳/۱۶
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۷/۱۱
صفحه ۳۱-۱۰

چکیده

بیان مسئله: آرامگاه «ربیع ابن الحَئیم» در دوران صفوی به توصیه شیخ بهایی و به دستور شاه عباس، در مشهد بنا گردید. وی از یاران امام علی (ع) بود که به دستور ایشان راهی خراسان شد و در ایران با نام خواجه ربیع شناخته شده است. ساختار بنای بقعه به شکل هشت ضلعی و تزئینات آن شامل گچبری، نقاشی، حجاری، آجرکاری و به رسم معماران دوران صفوی عمده سطوح بیرونی با کاشی مزین شده است.

هدف پژوهش: پژوهش پیش رو نظر بر آن دارد که با تحلیل قیاسی در فرم و تنوع نقوش تزئینی به کار رفته در کاشی‌کاری آرامگاه خواجه ربیع، به مستندسازی این نقوش بر اساس مکان قرارگیری‌شان در تمام اضلاع بیرونی بنا بپردازد.

روش پژوهش: این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی با جمع‌آوری اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای و بازدید میدانی از بنا صورت گرفته است. تصاویر مستندسازی شده توسط نگارندگان از آرامگاه، با توجه به جهت اضلاع دسته‌بندی شده و میزان تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود میان این اضلاع، در قالب جداولی ارائه گردیده است.

نتیجه‌گیری: مشهود است که عمده کاشی‌کاری در بدنه بیرونی آرامگاه و آزاره داخلی با بهره‌گیری از نقوش هندسی، اسلیمی و کتیبه‌ای کار شده، و تنها در یک مورد از نقش جانوری استفاده شده است. بر اساس جایگاه نقوش و تکنیک ساخت کاشی‌های هر ضلع به صورت مقایسه‌ای - دو دوره تاریخی صفوی و تیموری - می‌توان بیان کرد بیشتر نقوش کاشی‌ها با سبک دوره صفوی بوده و تا حدودی در خود گرایش به سبک تیموری را حفظ کرده است. در میان نقوش کاشی‌های معقلی اضلاع پشت به پشت بنا میزان شباهت در نقش و رنگ بسیار مشهود است، اما تفاوت‌هایی در بخش‌هایی از کاشیکاری معرق و هفت رنگ دیده می‌شود. همچنین در تطبیق کاشیکاری‌های سه مزار خواجه ربیع، هارون ولایت و ابوبکر بغدادی شباهت‌هایی مشهود در این سه بنا دیده شد که با اندکی اختلاف تاکید می‌کند که این آثار میراث‌دار دوره صفوی بوده است.

واژگان کلیدی: معماری صفوی، آرامگاه‌های خراسان، خواجه ربیع، کاشی صفوی، نقوش اسلامی.

*L.leh.kharazian@yahoo.com

**Skoohjani@yahoo.com

■■■ Article Research Original

 10.30508/FHJA.2022.555276.1131

Study of decorations and tile designs of Khajeh Rabi Tomb in Mashhad

Laleh Kharazian *¹

1. Art Department, Alzahra University, Mashhad, Iran.

Somayhe Koohjani Goji **²

2. M.A, Education teacher, Mashhad, Iran

Received: 06/06/2022

Accepted: 03/10/2022

Page 11-31

Abstract

Problem statement: The tomb of Rabi 'Ibn al-Khathim was built in Mashhad during the Safavid dynasty recommended by Sheikh Baha'i and ordered by Shah Abbas. He was one of the companions of Imam Ali (PBUH) known as Khajeh Rabie in Iran. The structure of the tomb is octagonal and its decoration includes plaster-molding, painting, carving and brick working. Following the architectural style of Safavid period the major part of external surface has been decorated by the tiles. The tomb, located in north west of Mashhad, forms part of the historical and cultural identity of this city and has been the focus of attention since its construction. It is also considered as one of the important places of art and architecture in northeastern Iran. The tomb has an octagonal shape located in the middle of the garden. Since its construction, the building has been under numerous reconstructions. However, the identity of the building has not changed and its Iranian-Islamic spirit has been preserved. Other prominent characters buried in this tomb include Fath Ali Khan Qajar, Sheikh Kafi and Nurullah Mirzai. The burial of these people in the tomb of Khajeh Rabi indicates the special importance of the tomb in the Qajar period.

Objectives: the present study aims to document the decorative motifs used in the tiling of Khajeh Rabi's tomb based on their location on all the exterior sides of the building using comparative analysis in form and variety of the motifs.

Research Method: the present study has been carried in a descriptive manner and based on the analysis of the collected data. The data was collected from library documents, documents available in Astan Quds Razavi and Khorasan Cultural Heritage Organization. Besides, the visual information in the article and the tables has been done by the author during a field visit and taking photos of Khawaja Rabi's mausoleum. A number of tables have been presented along with the explanations and the basics mentioned in the main discussions. And beside stating the results of the studies and analysis of the data obtained from the mentioned building, some images in terms of location and production method are

placed in the form of tables for a better expression of the desired concepts and better understanding of the audience.

Conclusion: It is evident that most of the tiling in the outer body of the tomb and the inner plinth are carried using geometrical, arabesque and inscriptional motifs. animal motifs were observe being used only in a single case. According to the patterns and techniques of making tiles on each side in a comparative way -two historical periods of Safavid and Timurid- it can be stated that most of the patterns of the tiles are based on the style of Safavid period and it has preserved the Timurid style to a certain extent. Among the motifs of the maaqli tiles standing in back-to-back sides of the building, the degree of similarity in pattern and color is evident, but differences can be seen in parts of the mosaic tiles (moaragh) and seven-color tiling. In the tiling of the outer shell of Khawaja Rabi's tomb maqali, moarraaq and seven-color styles have been used depending on the type of the intended role and its place in the overall composition. Due to its quick implementation and its resistance to environmental factors, Maaqli tile has give a greater share in the exterior decorations. The interior of the porch, the outer plinth of the tomb, inside of the chambers, the border of the chambers and the main porches, around the entrance doors of the tomb and the edge of the dome, are among the parts of the tomb that are covered with Maqali tiles.

The geometric motifs made up of maqali tiles are in some way similar in the four main sides as well as in the half sides following a number of specific patterns. Beside Alvan tiles, inscriptions decorated with the verses of the Holy Qur'an are also visible from all sides which are centered around Sols calligraphy and has doubled the beauty of the grave of the dome and the main sides of the building.

A large part of the external decorations of the building, which play a major role in the beauty of the tomb, including the upper laths of the main porches and champers, the interior of the porches, and the Toranj medallions embedded in the interior of the porch, are decorated with mosaic tiles.

Lack of repetition and following of the same pattern in the decorative motifs of the mosaic tiles of each unit of the sides which is also one of the

unique features of this huge building. through the study and comparison of the tiling motifs standing in back to back sides (north-south and east-west) can determine that there is less difference and there are many similarities between them.

In addition, comparing the tiling of the three tombs of Khwaja Rabi, Harun Velayat and Abu Bakr Baghdadi reveals that along with the special characteristics of each building, the tiling and other decorations follow the same style, with the differentiation that in the tomb of Khwaja Rabi, there is high variety in geometric motifs, brick works and inscriptions, and in the tomb of Harun Velayat in addition to geometric tiling, human, animal and bird patterns of motifs can also be seen, and the variety of inscriptions is also greater. In Abu Bakr al-Baghdadi's mausoleum, next to the limited number of Quranic inscriptions, the emphasis and attention on the clay and brick building is remarkable. Although, it should be noted that in this old building, due to the lack of restoration, a huge part of the tiles and inscriptions have collapsed. In total, it was found that the three buildings are inheritor of Safavid period.

Keywords: Safavid period, Khorasan tombs, Khajeh Rabi, Safavid tile, Islamic motifs.

References

- Abdoli, Mohammad: Garkani., Razieh. (2013) East Myths. Jamal Honar Publisher. Tehran
- Al-Amin, Al-Sayyed Mohsen. (1983). Aayan-alshja, Dar Al-Taarif Publications, Beirut
- Al-Athir, Ali ibn Mohammad (1866-1876). Chronicon Quod perfectissimum Inscibitur, Almoniriyeh, Translated by: Mohammad Hossein Rouhani. Asatir Publication, Iran
- Azarkhordad, Fereshte; Zarei, Ali; Hashemi Zarj Abad. (2018). Evaluation and Recognition of Applied Geometry of the Timurid Period in the Design of Mawlana Zayn al-Din Abu Bakr Taybadi's Tomb. Islamic Iranian city studies. No.31. (p. 164-87)
- Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alain (1969- 1973). Dictionnaire des symboles: mythes, reves, coutumes
- Dadvar, Abolghasem. (2016). Theoretical Foundations of Traditional Arts (Iran in the Islamic period). Alzahra University. Iran
- Dinawari, Abu Hanifa. (1985). Akhbar Al-Taval. Translated by: Mahdavi Damghani, Mahmoud.

- Nashr-e Ney. Iran
- Golombek, Lisa; Wilber, Donald Newton. (1988). The Timurid architecture of Iran and turan. Princeton University Press. United state
- Hosseini, Seyyed Gholam Hossein. (2000) Agents and geographical location of Ali's government (PBUH). Islamic Government. NO. 18. (P. 337-368)
- Hosseini, Seyyed Mohsen (2008). Khajeh Rabie. Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi, Iran
- Jalali, Gholamreza; Jalali, Meysam (2015). The meaning of Shiite art. Buṣṭān Ketāb, Iran
- Karam Rezayee, Parisa. (2006). List of Persian and Arabic lithography books of public libraries of Isfahan province. Ketabmah. No.105. (P.79-85)
- Kashshi, Muhammad ibn Umar. (1969). Ekhtiar Marefat Al-Rejal Al-Marouf be-Rejal Al-Koshi. With research and interpretation by Allameh Mostafavi. Research and Studies Center of the Faculty of Theology and Islamic Studies, Mashhad University. Iran
- Kermani, Afzal Al-Molk. (1975). Qajar Sultans and Their Rule in Brief. Vahid Publisher. Iran. No.179. (P. 72-186)
- Khazee, Mohammad. (2007). Interpretation of symbolic motifs of peacock and Simorgh in Safavid era buildings. Honar-Ha-Ye Tajassomi, Iran. No.26. P.24-27
- Mousavi Khansari, Seyyed Mohammad Bagher. (2011). Rawzat al-Jannat Fel-Ahval Olama Va Al-Saadat, the first part. Esmalieelian Publication. Iran
- Papoli-Yazdi, Mohammad -Hossein (2009). Gazetter of villages and religious places of Iran. Second edition. Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi, Iran
- Ruzbehan Khonji, Fazlollah Ibn (2011). Mehnan_ Name-Ye Bokhara. With the efforts of Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Book Translation and Publishing Company. Iran
- Saeedi. Seyyed Gholamreza. (1964). Historical research about Khorasan: Tomb of Khajeh Rabie. Astan Quds, No. 16, (P. 31-36)
- Salehi, K.A. (1988). Inscriptions of Zayn al-Din Abu Bakr Taybadi's Tomb, Journal of Art & Architecture, No. 25. (P. 62-98)
- Shanechi, Kazem. (1964). The tombs of Khorasan. Letter of Astan Quds, No. 15, (P. 49-53)
- Yahaqqi, Mohammad Jafar. (1966). A Dictionary of Myths and Narrative Symbols in Persian Literature. Soroush publisher. Iran

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

مقدمه و بیان مسئله

در سرزمین‌های اسلامی بخصوص ایران، مزار به عنوان شاخصه‌ای از دین و مذهب شناخته می‌شود؛ که از ابعاد مختلف معماری، تحول تاریخی، هنری و مذهبی قابل مطالعه و بررسی‌اند. با روی کار آمدن حکومت صفویه در سال ۱۹۰۶ و معرفی مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی ایران، ساخت و بازسازی بناهای یادبود ائمه و یاران‌شان رونق گرفت.

آرامگاه خواجه ربیع در شمال غربی مشهد، قسمتی از هویت تاریخی و فرهنگی این شهر را شکل می‌دهد و از زمان ساخت تاکنون، مورد توجه مردمان بوده است؛ همچنین از اماکن مهم هنر و معماری شمال شرق ایران نیز محسوب می‌شود. آرامگاه به شکل هشت ضلعی و در وسط باغی قرار دارد. از زمان ساخت تا به حال بازسازی‌های متعددی در این مقبره صورت گرفته؛ با این وجود، هویت بنا دچار تغییر نشده و روحیه ایرانی-اسلامی خود را حفظ کرده است. از جمله اشخاص دیگری که در این آرامگاه دفن شده‌اند، می‌توان فتحعلی خان قاجار، شیخ کافی و نورالله میرزایی را نام برد. دفن این اشخاص در بقعه خواجه ربیع، حاکی از اهمیت ویژه‌ی این آرامگاه در دوره قاجار است. در دوره پهلوی اول با افزایش مدفونین در این مکان، موجبات تبدیل محوطه مقبره به قبرستان فراهم شد. این بنا در نیمه اول قرن یازدهم هجری قمری، توسط حسین زمرشیدی و به سرپرستی میرزا افلاح ساخته شد. از آن جا که این بنا منصوب به دوران صفوی است، استفاده از نقوش و روش‌های ساخت کاشی دوره صفوی مشهود

است؛ اما به این دلیل که آرامگاه در منطقه خراسان قرار دارد، بنا به نظر برخی پژوهشگران، تعدادی از عناصر رایج در معماری دوران تیموری، در این مقبره استفاده شده است. از آن جا که پوشش ساختار بنا در عصر صفوی با استفاده از کاشی انجام می‌شده، این آرامگاه نیز به پیروی از زمانه خود، بخش عمده تزئیناتش، به خصوص در پوسته بیرونی آرامگاه با بهره‌گیری از هنر کاشی‌کاری مزین شده است. پوسته داخلی که معروف به گنبدخانه است، بخش مرکز ثقل معنوی بنا محسوب می‌شود، بیشتر فضا با استفاده از نقاشی بر روی لایه‌ای از گچبری برجسته آراسته شده و فقط در آزاره بنا می‌توانیم شاهد نقش آفرینی هنر کاشی‌کاری باشیم. بنابراین بخش بزرگی از دامنه موارد قابل بررسی این پژوهش، تکیه بر کاشی‌کاری فضای خارجی آرامگاه است همچنین نقوش کاشی‌های اضلاع بیرونی بنا با یکدیگر تفاوت بارزی دارند، از اهداف اصلی پژوهش حاضر، شناخت و تفکیک نقوش و کاشی‌کاری‌ها، از حیث محل قرارگیری و تزئینات نقش مایه‌ها است. شناسایی فرم و مفهوم کتیبه‌های کاشی‌کاری درج شده در بنا از دیگر اهداف نگارنده است، که در طی این پژوهش به جایگاه قرارگیری، نوع خطوط و محتوای ارائه شده در آن می‌پردازد.

روش پژوهش

این پژوهش به شیوه توصیفی و بر پایه تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده صورت گرفته است. گردآوری اطلاعات از طریق اسناد کتابخانه‌ای، مدارک موجود در آستان قدس رضوی و سازمان میراث فرهنگی خراسان انجام شد.

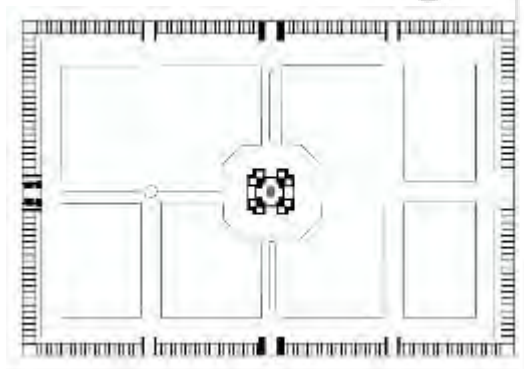
همچنین اطلاعات تصویری موجود در مقاله و جداول به وسیله بازدید میدانی و عکاسی از بنای آرامگاه خواجه ربیع، توسط شخص نگارنده انجام شده است. به همراه توضیحات و مبانی گفته شده در مباحث، جداولی نیز ارائه شده و در کنار بیان نتایج مطالعات و تحلیل داده‌های به دست آمده از بنای مذکور، تصاویر از حیث جایگاه و شیوه تولید در قالب جداولی قرار داده شده‌اند تا موجب بیان بهتر مفاهیم مورد نظر نویسنده و فهم بهتر آن توسط مخاطب شوند.

پیشینه پژوهش

در بحث پیشینه تحقیق و مطالعات انجام شده بر روی آرامگاه خواجه ربیع، از منظر معماری پژوهش‌هایی صورت گرفته است: در کتاب خواجه ربیع، به تألیف سید محسن حسینی، که در سال ۱۳۸۷ شمسی توسط بنیاد پژوهش‌های آستان قدس به چاپ رسید، مفصل به شرح حال و زندگی خواجه ربیع و بررسی اجمالی آرامگاه وی از منظر معماری و شیوه ساخت بنا پرداخته شده است؛ و در این کتاب تنها اشاراتی مختصر به نقوش کاشی‌کاری و ویژگی‌های فرمی آن وجود دارد. مباحث مربوط به معماری آرامگاه، در پژوهشی همایشی با عنوان «بررسی معماری و تزئینات آرامگاه خواجه ربیع»، که توسط ندا سرگلزائی و دکتر علیرضا طاهری در سال ۱۳۹۷ تألیف و در همایش ملی نقش ملی خراسان در هنر و معماری ایرانی-اسلامی ارائه شد، تنها به توضیحی کوتاه در خصوص تزئینات کاشی‌کاری بنا بسنده کرده‌اند.

ساختار و معماری آرامگاه خواجه ربیع

مقبره خواجه ربیع در تاریخ ۱۵ دی ۱۳۱۰ شمسی با شماره ثبت ۱۴۲ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسید^۳. این بنا در بخش شمالی شهر مشهد و در طول جغرافیایی ۵۹ درجه و ۳۷ دقیقه و عرض جغرافیایی ۳۶ درجه و ۲۰ دقیقه واقع شده (تصویر ۱) و ارتفاع آن از سطح دریا ۹۵۰ متر است (پاپلی‌یزدی، ۱۳۸۸، ۶۲۸). ساخت بنای آرامگاه ربیع طی سفر سال ۱۰۲۱ قمری شاه عباس صفوی به مشهد انجام شده و در همین سفر است که شاه عباس صحن عقیق آستان مبارک که قدس رضوی را به وضع کنونی درآورد و برای توسعه آن قسمتی از ابنیه مجاور بارگاه امام رضا (ع) را ضمیمه آن ساخت^۴. این مزار متبرک از بیرون دارای بنایی است هشت ضلعی، که چهار ضلع اصلی و چهار ضلع فرعی را داراست و در معماری اسلامی به آن اصطلاح هشت و نیم هشت اطلاق می‌شود؛ در چهار گوشه مقبره هشت حجره دو طبقه وجود دارد، که جمعاً ۱۶ حجره می‌شود. مساحت بنای مقبره ۶۶۴/۶۸ و در وسط باغی قرار گرفته و مساحت محوطه آن ۵۱۵۳۵ مترمربع که در حال حاضر به عنوان قبرستان مورد استفاده عموم مردم مشهد است (حسینی، ۱۳۷۹، ۱۵). (تصویر ۲). طبق نظر تعدادی از محققین، بنای آرامگاه خواجه ربیع از نظر شیوه ساخت، کشیدگی گنبد و برخی نقش‌مایه‌های به کار رفته در تزئینات بنا، از جمله نقش کاشی‌کاری شده ازدها در ایوان غربی، مشابه و قابل مقایسه با برخی آثار معماری دوران ماقبل خود، یعنی دوره تیموری است از جمله بناهایی که پیوند عناصر به کار رفته در آن‌ها قابل بررسی است، می‌توان آنرا همچون بنای عشرت‌خانه، گور امیر در سمرقند و آرامگاه گوهرشاد در هرات را نام برد.

تصویر ۲، پلان محوطه آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: حسینی، ۱۳۷۹.

Picture 2: plan of the landscape of Khawaja Rabi's tomb. Source: Hosseini, 1379.

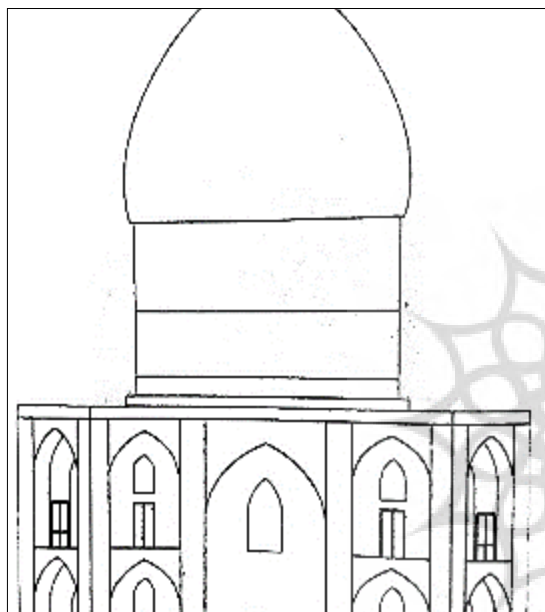

تصویر ۱، عکس هوایی مجموعه خواجه ربیع، مأخذ: پاپلی‌یزدی، ۱۳۸۸.

Picture 1: aerial photo of Khawaja Rabi complex. Source: Papeliyazdi: 1388.

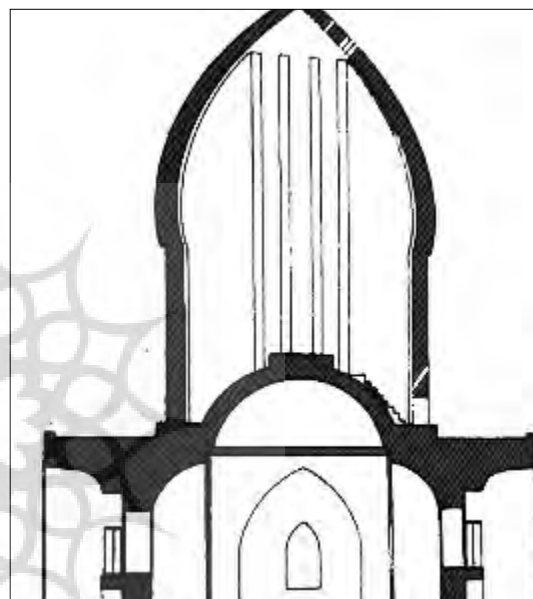
از کهن ترین منابعی که در آن به بنای خواجه ربیع اشاره شده، می توان کتاب *سفرنامه بخارا*، اثر فضل الله ابن روزبهان خنجی را نام برد. نویسنده در این کتاب می نویسد: «... و روز دوشنبه سیوم صفر در صحرای مشهد مزار ربیع ابن الخثیم که بر یک فرسخی مشهد مقدس واقعست منزل ساختند و در ارباض مشهد مقدس عصای اقامت انداختند.»^(۵) (روزبهان خنجی، ۱۳۹۰، ۳۲۹).

مصلح به کار رفته در بنای آرامگاه، آجر چهارگوش با ملات ماسه گچ و در برخی بخش های مرمتی از سیمان نیز استفاده شده است. چهار ورودی و ایوان در چهار ضلع اصلی بنا قرار دارد. بخش فوقانی درها دارای چهار نورگیر است که فضای گنبدخانه را روشن می کند. این نورگیرها از داخل ایوان های چهار طرف به شکل مشبک دارای نقوش اسلیمی هستند. گنبد بنا به شکل دوپوسته گسسته و گوشه سازی گنبد با سه کنج و کاربندی انجام شده است. ارتفاع گنبد داخل تا کف ۱۳/۲۰ متر و ارتفاع پوسته بیرونی گنبد یا خود تا کف ۲۸/۹۰ متر و به قطر ۱۴/۷۰ است (حسینی، ۱۳۷۹، ۳۶) (تصویر ۳ و ۴).

تصویر ۴، نمای مقبره خواجه ربیع، مأخذ: حسینی، ۱۳۷۹.

Picture 4: front view of Khawaja Rabi's tomb. Source: Hosseini, 1379.

تصویر ۳، برش مقبره خواجه ربیع، مأخذ: حسینی، ۱۳۷۹.

Picture 3: cross section of Khawaja Rabi's tomb. Source: Hosseini, 1379.

این بنا پس از ساخت در دوره صفوی، بر اثر عوامل جوی و انسانی آسیب های زیادی دیده و همچنین در نقل قول های متعددی گفته شده که این بنا در دوران قاجار و پس از آن بارها مورد مرمت قرار گرفته است (تصویر ۵)؛ مهم ترین این مرمت ها در سال ۱۲۴۸ شمسی انجام شد.

مرمت احیایی بنای آرامگاه از سال ۱۳۲۸ زیر نظر اداره کل باستان شناسی خراسان رضوی آغاز شد؛ این بازسازی ها شامل احیای کاشی های بنا و مرمت ایوان و گنبد بوده است. از سال ۱۳۴۵ با تشکیل دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی در خراسان، بنای آرامگاه خواجه ربیع بیش از پیش مورد توجه ویژه قرار گرفت. تزئینات و ساختار بنا بازسازی اساسی شد و از دهه ۱۳۶۰ مرمت نقاشی دیواره های داخل مقبره آغاز شد؛ احیای نقاشی های درون آرامگاه تا سال ۱۳۷۵ به وسیله سازمان میراث فرهنگی خراسان ادامه داشته است (پرونده فنی آرامگاه خواجه ربیع موجود در سازمان میراث فرهنگی خراسان). به دلیل مقاومت زیاد کاشی در برابر عوامل و تغییرات جوی محیط، در عمده تزئینات بیرونی بنا از این نوع مصالح استفاده شده است؛ به همین علت بخش عمده این پژوهش به بررسی تزئینات خارجی بنا می پردازد (تصویر ۶).

تصویر ۶، نمای شرقی آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: نگارندگان.

Picture 6: Eastern view of Khawaja Rabi's tomb. Source: by authors.

تصویر ۵، عکس قدیمی پیش از مرمت به جامانده از آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: حسینی، ۱۳۷۹.

Picture 5: Old photo left from the tomb of Khawaja Rabi before restoration. Source: Hosseini, 1379.

زندگی و شخصیت خواجه ربیع

ربیع بن الحثیم ابن عبدالله شخصی از افراد قبیله ثور و از بنی تمیم بود. وی اهل کوفه بوده و در میان ایرانیان و به خصوص خراسانیان به خواجه ربیع معروف است (الامین، ۱۳۶۱، ۴۵۱). از محل و تاریخ تولد وی اطلاع دقیقی در منابع و مندرجات معتبر ذکر نشده است، اما با توجه به این که او یار و هم نشین ابن مسعود، صحابی معروف پیامبر اکرم (ص) بوده، به احتمال قوی تاریخ تولدش به زمان پیش از هجرت رسول گرامی اسلام به مدینه بازمی‌گردد. از آن جایی که خواجه ربیع مدت زمانی را در کوفه می‌زیسته، به این علت به کوفی معروف گردیده است (شانه چی، ۱۳۸۳، ۱۵). ربیع از سوی امیر مؤمنان، امام علی (ع) مدتی در ایران متصدی پست فرمانداری قزوین بود (حسینی، ۱۳۷۹، ۳۲۵). بنا به گفته برخی روایت‌ها و اسناد گفته شده که او در همین زمان مدتی مرزدارری نیز بوده و در جمع بین این گزارش و آن چه درباره فرمانداری وی در قزوین به دست آمده است، به این نتیجه رسیدیم که در گذشته قزوین مرز اسلامی ری از ناحیه شمال غربی بود و معمولا استانداری تابستان را در قزوین زندگی می‌کرد؛ ولی این که امارت خواجه ربیع بر نواحی ری و قزوین تا چه زمانی ادامه داشته و چه زمان به سمت خراسان مهاجرت کرده است، قابل تشخیص و شناسایی نیست (شانه چی، ۱۳۸۳، ۴۹). از سفر ربیع به خراسان و اقامت وی در این سامان، جز آن چه که در زبان‌ها و روایات عامه مردم است، عبارتی از پیشینیان مشاهده نشده است. فقط شیخ بهایی در ضمن پاسخ به نامه شاه عباس صفوی، یادآور این نکته شده که: «در وقتی که لشکر اسلام به سوی خراسان و به قصد جهاد علیه کفار آمدند، خواجه ربیع همراه آن‌ها بود و در آنجا فوت شد.» (موسوی خوانساری، ۱۳۶۹، ۲۸۲). همچنین طبق مدارک موجود می‌دانیم که شیخ بهایی در ترغیب شاه عباس به ساخت عمارت آرامگاه خواجه ربیع (واقع در محل کنونی) تاثیرگذار بوده است. در مورد زمان وفات او نقل قول‌های متعددی در منابع گوناگون ذکر شده است و در این بین می‌توان به معتبرترینشان در سال ۶۱ هجری قمری در روایت ابن حجر عسقلانی (الامین، ۱۳۶۱، ۴۵) و سال ۶۲ قمری به روایت ابن الجوزی و سال ۶۳ ق به روایت ابن اثیر اشاره کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۲، ۲۳۰۵). بنا به گفته شیخ بهایی، ربیع از جمله افراد مخالفی بوده است که در اعتراض به حکومت عثمان در شهر مدینه گرد آمده و خواستار کناره‌گیری او از خلافت بر مسلمانان شد (حسینی، ۱۳۷۹، ۹). علمای رجال از او با عنوان شیخ متقدم و امام متبحر و به عنوان ادیب و لغت‌شناس یاد کرده‌اند (موسوی خوانساری، ۱۳۸۹، ۳۳۲)؛ خواجه به واسطه زیادی ورع از مردم کناره می‌گرفته و جز به انجام عبادت نمی‌پرداخته است (حلیله الاولیاء). چنان که وی در تمام عمرش میان مردم به زهد و پارسایی شهره بوده و هم اوست که با جمعی از اصحاب برانس (لقب زعاد آن عصر) به محضر امام علی (ع) رفته و مشرف و خواستار توصیف اخلاقیات پرهیزکاران شدند (شانه چی، ۱۳۸۱، ۵۱) و حضرت علی (ع) خطبه متفقین را در پاسخ به آنان انشاء فرمودند و این خطبه آن چنان در وجود آنان مؤثر افتاد که «همام»، برادرزاده خواجه ربیع قالب تهی کرد و مرغ روحش از این خاکدان پرواز نمود (مطالب السئوول گنجی، به نقل از بنیان الرفیع). غزالی در احیاء العلوم آورده که خواجه بیست

سال در منزل ابن مسعود (از صحابی پیامبر) تردد داشت و کنیز وی خیال می‌کرد ربیع نابیناست. در مصباح الشریعه (که برخی به امام صادق (ع) منسوب می‌دانند) مکرر به کلام خواجه ربیع استشهاد شده است؛ او نه تنها ناقل حدیث بوده بلکه محدثی ناقد و به اصطلاح دارای شم الفقاوه و تشخیص صحت و سقم اخبار دین و احادیث بوده است. از وی نقل شده که می‌گفت حدیث را نورانیتی مانند روز است (کشی، ۱۳۴۷، ۲۸۳) و از این سخن می‌توان پی برد که گوینده آن خویش را در تشخیص غث و سمین حدیث (که کاری بس دشوار است) اهل می‌دانسته و این مرتبه جز از طریق ممارست و آشنایی به لحن رسول اکرم (ص) دست یافتنی نیست. همچنین خواجه ربیع را به عنوان یکی از هشت تن زاهدان مهم صدر اسلام نام برده‌اند و در منابع مختلف از درجات بالای زهد و پارسایی او روایت‌های گوناگون نقل شده و در بسیاری از کتب اخلاقی و عرفانی حکایت‌هایی از زندگی او ذکر شده است؛ لازم به ذکر است که به کتاب «اخلاق ربیعی» موضوع خواجه ربیع داده شده و ربیع ابن الخثیم، مستند موضوعی آن است (کرم رضایی، ۱۳۸۵، ۸۴).

آنچه که درباره زندگانی ربیع ابن الخثیم بسیار مهم بوده و از سوی منابع شیعی نقل‌های بسیاری گردیده، همراهی نکردن ایشان و گروهی با امام علی (ع)، در نبرد صفین است. دو تن از مورخان برجسته شیعه یعنی نصر بن مزاحم منقری و دینوری در کتب خود می‌نویسند: فرمانده گروه شکاکان عبدالله بن مسعود، عبیده سلمانی و ربیع ابن الخثیم بوده‌اند. دینوری این چنین می‌نویسد: «عموم مردم حرکت با علی (ع) را پذیرفتند، به جز یاران عبدالله بن مسعود و عبیده سلمانی و ربیع ابن خثیم؛ که همراه چهارصد تن از قاریان به حضور ایشان آمدند و گفتند: «ای امیر مؤمنان ما با آن که معترف به فضل شما هستیم، ولی درباره صحت انجام این جنگ گرفتار شک و تردیدیم و شما و مسلمانان از گروهی که با مشرکان جنگ کنند بی‌نیاز نیستید. ما را برای نگهداری و پاسداری یکی از مرزها، گسیل فرمای تا در آن جا جهاد کنیم.» علی (ع) آنان را برای مرزبانی ری و قزوین فرستاد و ربیع ابن الخثیم را بر ایشان فرماندهی داد و برای او پرچمی بست که نخستین پرچمی بود که در کوفه بسته شد.» (دینوری، ۱۳۶۳، ۲۰۴).

تزئینات درونی آرامگاه خواجه ربیع

تزئینات پوشش دیواره داخلی قسمت گنبدخانه آرامگاه و پوسته داخلی گنبد، نقاشی با شنگرف و آب طلا بر روی لایه برجسته‌ای از گچبری است. نقش بخش مرکزی گنبد ترنج‌های به هم پیوسته طلایی بر زمینه آبی لاجوردی که از اضلاع فوقانی کاربندی شروع و به مرکز گنبد ختم می‌شود. در ازاره داخل آرامگاه نیز کاشی‌هایی با نقوش اسلیمی، در تقسیماتی هندسی و به شیوه زیرنگی نمایان است. در داخل هر یک از اشکال هشت ضلعی این تقسیمات، تزئینات هندسی و اسلیمی با رنگ سفید بر روی زمینه آبی لاجوردی به چشم می‌خورد (تصویر ۷)؛ که در مرکز آن عبارت «یا حفیظ»، که به نظر می‌رسد با خط ثلث در داخل کادری سفید نگارش شده است (تصویر ۸). در تزئینات فضای داخل آرامگاه تنها یک نقش جانوری نمایان می‌شود؛ طرح طاووسی که در ضلع شمال شرقی گنبدخانه و در قسمت کاربندی، دو بار تکرار شده است؛ این پرند به رنگ لاجوردی همراه با نقش و نگاره‌های تزئینی، بر روی زمینه سفید تصویر شده است و اطراف آن همانند دیگر تزئینات و نقاشی‌های فضای گنبدخانه نقش و نگاره‌های اسلیمی طلایی رنگ بر زمینه لاجورد جلوه‌نمایی می‌کند (تصویر ۹).

تصویر ۹ کاربندی شمال شرقی داخل آرامگاه، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۸، عبارت یا حفیظ ازاره داخل گنبدخانه آرامگاه، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۷، ازاره داخل گنبدخانه آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: نگارندگان

Picture 9: Northeast background (karbandi) inside the tomb. Source: by authors.

Picture 8: "Ya Hafiz" Statement of the plinth inside the dome of Khawaja Rabi's tomb. Source: by authors.

Picture 7: Plinth inside the dome of Khawaja Rabi's tomb. Source: by authors

نقش طاووس: از دیرباز تا امروز دارای معانی و مفاهیم عمیقی در ادیان و داستان‌های اساطیری دارد. این پرنده را با خورشید - خدایان مربوط می‌دانستند، شاید از آن لحاظ که، مانند خروس و میمون مصری فریادش مبشر صبح بود. در سنت مسیحی طاووس نماد چرخ خورشید است، و از این دیدگاه علامت جاودانگی و در فرهنگ‌های گوناگون دمش یادآور آسمان پرستاره است. در اسلام طاووس هنگام چتر زدن با دمش، نماد کیهان، قرص ماه یا خورشید در سمت الرأس بوده است. طاووس حیوان صد چشم، علامت سعادت ابدی، نشان‌دهنده دیدار رویاروی روح با خداوندی خدا و نماد تمامیت است، که تمامی رنگ‌ها بر چتر دم او دیده می‌شود. از آن جا که در اسلام طاووس را یک پرنده بهشتی می‌دانند و در داستان رانده شدن آدم از بهشت، طاووس به عنوان دربان و راهنمای مردم به بهشت استفاده می‌شد، و اعتقاد بر این است که او قادر به شناسایی و تشخیص ابلیس است و می‌تواند از داخل شدنش به اماکن مقدس جلوگیری کند. همچنین طاووس در کنار اژدها^۱، با قدرتی بسیار توانایی راندن شیاطین را از اماکن متبرک و مقدس را داراست (خزایی، ۱۳۸۵: ۱۰). می‌توان نتیجه گرفت که بی‌شک معمار و سازنده بنا دارای بینشی گسترده در حوزه علم نمادشناسی بوده و با استفاده از طرح این طاووس سعی بر حفظ نیروهای خیر و دفع هر گونه شر دارد. جهت حضور نقش این دو طاووس در شمال شرقی کاربندی داخل آرامگاه، اشاره به جهت قبله نیز دارد، که این خود امری است روشن، در جهت حفظ نیروهای خیر (که در اماکن مقدس حکم فرماست). همچنین می‌شود بیان کرد، نقش این پرنده زیبا در فرهنگ ایران به جهت جایگاه اهمیتی و توجه حکام و به طبع هنروران و صنعتگران حضوری پر تلالو داشته و دارد.

تزئینات کاشی‌کاری اضلاع شرقی و غربی

در به‌کارگیری کاشی در تزئینات خارجی آرامگاه خواجه ربیع، از شیوه معقلی، معرق و هفت‌رنگ استفاده شده است؛ کاشی معقلی در حاشیه و داخل حجره‌ها، آزاره و کاربندی داخل ایوان و در بخش‌های میانی داخل قوس ایوان، با بهره‌گیری از گره‌ها و نقوش هنر اسلامی به چشم می‌خورد. کاشی‌های معقلی به کار رفته در حاشیه و داخل حجره‌ها در تمام اضلاع اصلی بنا بر اساس یک الگوی واحد و نقش مشترک کار شده‌اند و بخش عمده‌ای از مساحت پوشش بیرونی آرامگاه از اصولی مشترک در نقش و رنگ پیروی می‌کنند. در جدول شماره ۱ این شیوه کاشی‌کاری با توجه به سهولت و سرعت اجرای بالا، بیشترین مساحت تزئینات بیرونی آرامگاه را به خود اختصاص داده است. با توجه به ابداع و رواج استفاده از کاشی هفت‌رنگ در تزئینات بناهای دوران صفوی، این شیوه کاشی‌کاری حضور پررنگی در تزئین آرامگاه خواجه ربیع ندارد و تنها در نوار بغل‌کش داخلی چهار ایوان بنا و تعدادی از کاشی‌های جدید، که در غرفه‌های ساخته شده در اطراف محوطه به کار برده شده‌اند.

ژوژش کا بهادران از مطالعات فرهنگی
راهنمای جدول شماره ۱ و ۲، مأخذ: نگارندگان.

		
تصویر ضلع غربی	تصویر ضلع شرقی	نمای اضلاع غربی و شرقی

جدول شماره ۱، نقوش کاشی‌های معقلی اضلاع غربی و شرقی، مأخذ: نگارندگان.

Table 1, Maaqli tiles motifs of the western and eastern sides. source: authors

			
۱۲. کاربندی داخل ایوان	۳. داخل حجره‌های پایین	۲. داخل حجره‌های بالا	۱. نوار حاشیه دو طرف حجره‌ها
			
۱۷. ازاره داخلی ایوان	۱۶. بالا و اطراف درب ورودی	۱۵. داخل ایوان	۱۳. کاربندی داخل ایوان

کاشی‌های معرق، با وجود سختی و مشقت زیاد هنگام تولید، حداکثر بار زیبایی تزئینات بیرونی آرامگاه خواجه ربیع را بر دوش می‌کشند؛ کاشی لچکی‌های بالای ایوان، درب ورودی آرامگاه و غرفه‌های دو طرف ایوان‌های موجود در اضلاع اصلی و نورگیرهای مشبک در قسمت فوقانی درب‌های ورودی در چهار ضلع اصلی بنا، که نور داخل گنبدخانه را تأمین می‌کنند، به شیوه معرق تولید شده‌اند. کاشی‌های معرق به اشکال سرمه‌دان، شمسه و موج، با نقوش اسلیمی و ختایی هستند.

جدول شماره ۲، نقوش کاشی‌های معرق و هفت رنگ ضلع شرقی، مأخذ: نگارندگان.

Table 2: motifs of mosaic and seven-color tiles on the eastern side. source: authors.

			
۷. تزنج داخل کاربندی ایوان	۶. لچکی ایوان اصلی	۵. لچکی حجره‌های پایین	۴. لچکی حجره‌های بالا
			

۹. کاشی معرق	۸. کاربندی داخل ایوان	۸. کاربندی داخل ایوان	۸. کاربندی داخل ایوان
			
۱۰. کاربندی داخل ایوان	۹. کاربندی داخل ایوان	۹. کاربندی داخل ایوان	۹. کاربندی داخل ایوان
			
	۱۸. کاشی هفت رنگ، نوار حاشیه داخلی ایوان	۱۴. لچکی بالای درب ورودی	۱۱. نورگیر مشبک بالای درب ورودی

آن‌ها با تزئینات اخراپی و فیروزه‌ای رنگ، بر زمینه آبی تیره و با بهره‌گیری از نقوش اسلیمی پر شده است. ازدها به شکل شاخ‌دار و بازبانی قرمز رنگ و آتشین که از دهانش بیرون آمده و دو حلقه به قصد تزئین نیز برگردن دارد. اساساً ازدها موجودی دو خصلته است، که در کهن‌ترین سنن، یا همچون نگهبانی سخت‌گیر و اهل آب و آبادانی است و یا نماد شر و گرایش‌های شیطانی و مشغول به ویران‌کاری (عبدلی، ۱۳۹۳، ۱۱۲). با در نظرگیری قداست و ارزش معنوی بنا (این ارزش با در نظرگیری جایگاه دینی و اخلاقی شخص مدفون شده مشخص می‌شود)، فرضیه ازدها به مثابه موجودی شریر باطل می‌شود. همچنین گفته شده که ازدها نگهبان گنج‌های پنهان (چه معنوی و چه مادی) است، پس باید برای دست‌یابی به آن گنج‌ها، بر او پیروز شد. نبرد میان قهرمان و ازدها، تعبیری از

بر اساس بازدید و بررسی‌های صورت گرفته توسط نگارنده، در منظر طراحی معماری و نقوش کاشی‌ها، بیشترین شباهت در نقوش میان ضلع شرقی و غربی نمایان می‌شود؛ این شباهت‌ها به شکلی دیگر میان اضلاع شمالی و جنوبی نیز وجود دارد. برخی از قسمت‌های کاشی‌کاری ضلع غربی آرامگاه که دارای نقش‌هایی متفاوت از ضلع شرقی هستند در جدول شماره ۳، به همراه تصویرشان قرار دارند. در یک مورد کمیاب دوران خود، چهار بار از نقش حیوانی ازدها در کاربندی داخل ایوان ضلع غربی به چشم می‌خورد و در جدول شماره ۳، در قسمت ۱۲ و ۱۳ مشخص شده است. ازدها در اینجا سری کوچک و گردنی باریک دارد و بدن هرکدام از آن‌ها به صورت نیم‌ترنج بزرگ و زیبایی به طرف بالا کشیده شده است؛ دم حیوان به شکل نقوش تزئینی درآمده و داخل بدن هر یک از

جدول شماره ۳، نقوش کاشی‌های معرق و هفت‌رنگ متفاوت ضلع غربی در مقایسه با ضلع شرقی، مأخذ: نگارندگان.

Table 3: the motifs of different mosaic and seven-color tiles on the west side compared to the east side. source: authors.

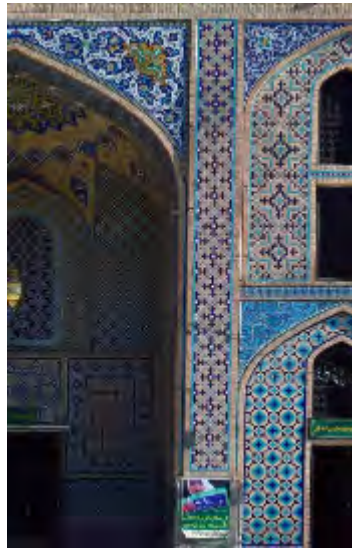
			
۳-۸، کاربندی داخل ایوان	۲-۸، کاربندی داخل ایوان	۱-۸، کاربندی داخل ایوان	۷، قسمت فوقانی کاربندی ایوان
			
۴-۹، داخل ایوان	۳-۹، داخل ایوان	۲-۹، داخل ایوان	۱-۹، داخل ایوان
			
	۱۸، کاشی هفت‌رنگ، نوار حاشیه داخلی ایوان	۱-۱۲، کاربندی داخل ایوان	۱۲ و ۱۳، کاربندی داخل ایوان

کشمکش انسان برای نیل به خودآگاهی و وصلی به معبود حقیقی نیز هست^۱ (یاحقی، ۱۳۴۴، ۷۵) (جدول شماره ۲ و ۳).

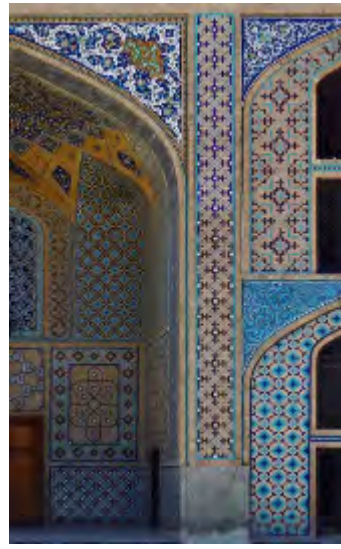
تزئینات کاشی‌کاری اضلاع شمالی و جنوبی

برخی از کاشی‌کاری‌های بنا در تمام اضلاع اصلی به صورت یکسان انجام شده‌اند. این قسمت‌ها شامل نوار دو طرف غرفه‌ها، کاشی‌های داخل حجره‌های بالا و پایین، ازاره داخلی ایوان، پنجره مشبک و کاشی‌های اطراف و بالای درب ورودی می‌شوند؛ این قسمت‌ها در جداول ۲، ۱ و ۳ با شماره‌گان ۲، ۱، ۳، ۱۱ و ۱۷ معرفی شده‌اند و تکرارشان ضرورتی در این بخش ندارد. بنابراین در ادامه به بیان نقوش متفاوت با آن چه در اضلاع شرقی و غربی موجود است، خواهیم پرداخت. به جز پنجره مشبک بالای درب، دیگر قسمت‌های مشابه، به شیوه کاشی معقلی پوشیده شده‌اند. نقوش کاشی‌های معرق به کار رفته در اضلاع شمالی و جنوبی، تنها در بخش‌های فوقانی داخل ایوان‌ها با هم تفاوت دارند؛ این قسمت‌ها در جدول شماره ۴ و ۵ با شماره‌گان ۷، ۸ و ۹ مشخص شده‌اند.

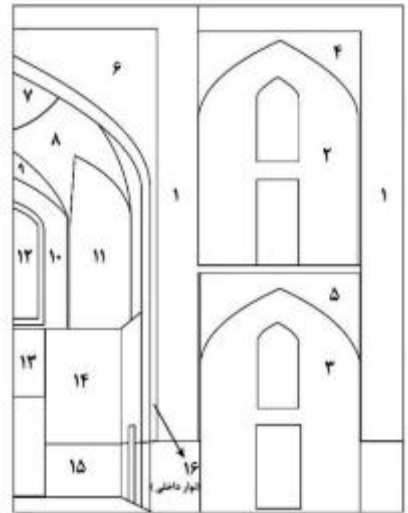
راهنمای جدول شماره ۴ و ۵، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ضلع جنوبی

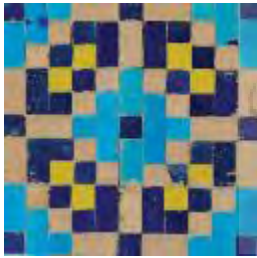

تصویر ضلع شمالی

پلان اضلاع شمالی و جنوبی

جدول شماره ۴، نقوش کاشی‌های مختص به ضلع شمالی و جنوبی، مأخذ: نگارندگان.

			
۷، کاشی معرق، ترنج داخل کاربندی ایوان	۶، کاشی معرق، لچکی بالای ایوان	۵، کاشی معرق، لچکی حجره‌های پایین	۴، کاشی معرق، لچکی حجره‌های بالا
			
۱۱، کاشی معقلی، کاربندی داخل ایوان	۱۰، کاشی معقلی، کاربندی داخل ایوان	۹، کاشی معرق، قسمت فوقانی پنجره مشبک	۸، کاشی معرق، کاربندی داخل ایوان
			
			۱۶، کاشی هفت‌رنگ، نوار حاشیه داخلی ایوان

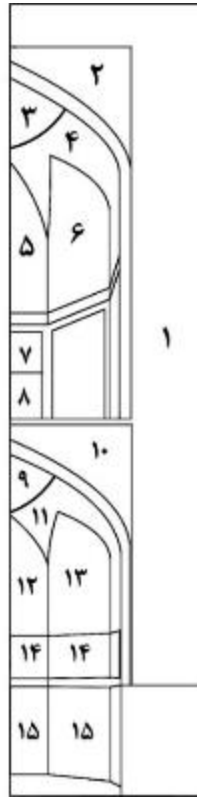
جدول شماره ۵، نقوش کاشی‌های معرق متفات ضلع جنوبی (در مقایسه با ضلع شمالی)، مأخذ: نگارندگان.

			
۹، قسمت فوقانی نورگیر ایوان	۸، کاربندی داخل ایوان	۸، کاربندی داخل ایوان	۷، ترنج داخلی بالای ایوان

کاشی‌کاری اضلاع فرعی آرامگاه خواجه ربیع

پیش‌تر گفته شد که آرامگاه خواجه ربیع به شکل هشت ضلعی است؛ و چهار ضلع اصلی و چهار ضلع فرعی دارد؛ که در معماری اسلامی به آن «هشت و نیم هشت» گفته می‌شود. اضلاع فرعی این بنا هر کدام دارای دو حجره در دو طبقه هستند؛ و همچون دیگر قسمت‌های خارجی بنا، با استفاده از هنر کاشی‌کاری مزین شده‌اند. در نیم‌ضلع‌ها نیز مانند اضلاع اصلی، تفاوت‌هایی در نقوش کاشی‌های هر قسمت با دیگر قسمت‌ها وجود دارد، که در جدول شماره ۵ میزان تفاوت و شباهت‌های موجود میان هر نیم‌ضلع مشخص شده است.

راهنمای جدول شماره ۶، مأخذ: نگارندگان.

				
جنوب شرقی	شمال شرقی	جنوب غربی	شمال غربی	راهنمای جدول شماره ۶

کتیبه‌های آرامگاه خواجه ربیع

در این بنا به‌طور کلی کمتر از کتیبه تزئینی استفاده شده است، و کتیبه‌های بنا بیشتر دارای جنبه تاریخی نگارانه هستند. مهم‌ترین کتیبه تزئینی به کار رفته در بنا، قسمت پایینی گردنی گنبد را به شکلی کمر بندگونه پوشانده و آن را دور زده است؛ این کتیبه به صورت سه‌رگی و به خط کوفی نوشته شده، که اشاره به آیت‌الکرسی دارد. از جمله نقش‌های زیبای موجود در معماری بنا، دوردیف قطار بندی کاشی معرق با نقش هندسی و به رنگ زرد است، که در زیر شکرگاه گنبد و در بالای کتیبه تاریخ‌دار ۱۰۲۴ هجری قمری قرار دارد؛ وردیف فوقانی آن به شکل مقرنس‌های ساده، پوشش گنبد کاشی نره لاجوردی و به شیوه معقلی کار شده است (تصویر ۱۰).

کهن‌ترین کتیبه کاشی‌کاری درج شده در بنا به خط ثلث است، که با رنگ سفید و در پس زمینه لاجوردی،

پس از آن بخش‌هایی از خطبه ۱۸۴ نهج‌البلاغه معروف به خطبه همام درج گردیده است. بنا بر تفسیرهای ارائه شده در خصوص این خطبه، همام از امام درخواست کرد که پرهیزکاران را به گونه‌ای برایش توصیف کنند و امام علی (ع) پس از درنگی کوتاه به او گفتند: «ای همام از خدا بترس و نیکوکار باش. «همانا خدا با کسانی است که پرهیزکارند و آنان که نیکو کردارند» (نحل، ۱۱۸). همام به این مقدار قانع نشد و اصرار ورزید. امام علی (ع) در پاسخ به وی خطبه متقین را ایراد کردند و گفته شده که وقتی امام ۱۰۵ صفت از صفات پرهیزکاران را گفتند، همام بیهوش شد و در بیهوشی جان داد و امام سپس فرمودند که به خدا از همین می‌ترسیم (نهج‌البلاغه، ۱۹۴).

در داخل بقعه نیز کتیبه‌ای تاریخ‌دار، با خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی وجود دارد؛ که در ارتفاع ۳/۸۰ متر و به شیوه ترسیم روی لایه‌ی گچ‌کاری شده نوشته گردیده؛

تصویر ۱۰، نمای گنبد آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: نگارندگان.

Picture 10: front view of the dome of Khawaja Rabi's tomb. Source: by authors.

این کتیبه هم نیز مانند کتیبه خط ثلث واقع در گردنی گنبد، به خط علیرضا عباسی و در تاریخ ۱۰۲۶ هجری قمری که تاریخ اتمام تزئینات بنا است، ساخته شده است؛ این تاریخ که نوعی امضا و تاریخ‌گذاری ساخت بنا محسوب می‌شود، از اهمیت بالایی برخوردار است و می‌تواند هر گونه شک و شبهه‌ای را در خصوص زمان ساخت آن از بین ببرد. از این گفته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که این بنا قطعاً مربوط به دوران صفوی است و شاه عباس خود شخصاً در زمان حکومتش دستور ساخت این مکان مقدس را داده است، و هرگونه فرضیاتی در خصوص ساخت بنا در دوران

بخش فوقانی گردنی گنبد را دور می‌زند. این کتیبه با کاشی معرق ساخته شده و خطاط این کتیبه «علیرضا عباسی» است؛ و تاریخ آن به ۱۰۲۴ هجری قمری بازمی‌گردد. در ابتدای کتیبه نام شاه عباس صفوی، که دستور ساخت آن را داده، آورده‌اند؛ سپس آیه ۶۲ سوره مبارکه یونس نوشته شده، که در تفسیر آن ویژگی‌های اولیای خدا بازگو شده است و عدم خوف این افراد را در دنیا و آخرت نشان می‌دهد و همچنین به نقل از پیامبر (ص): «اولیای خدا سکوتشان ذکر است، نگاهشان عبرت، سخنانشان حکمت و حرکتشان در جامعه مایه برکت است» (تفسیر نور، قرائتی، ۱۳۸۳، ۳/۵۹۳).

تیموری مردود شناخته می‌شود.

پیشانی و نوار بالای ایوان‌ها و غرفه‌ها دارای کتیبه‌های خط ثلث می‌باشد. مضمون این کتیبه‌های واقع در قسمت فوقانی غرفه‌ها، اسماء‌الله نوشته شده؛ و کتیبه‌های پیشانی ایوان‌ها که به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی نوشته شده، آیات قرآن است. در بالای ایوان ورودی اصلی (ضلع شمالی آرامگاه) آیات ۱ و ۲ سوره مبارکه ملک و سوره قدر، ایوان غربی آیات ۹۵ و ۸۰ سوره مبارکه نساء و ایوان شرقی سوره مبارکه والعصر و آیه ۷۴ سوره مبارکه نساء است.

جدول راهنما

در جدول شماره ۶، وجود و یا عدم وجود شباهت، در هر قسمت شماره گذاری شده (در راهنمای جدول شماره ۵ این شماره‌گذاری‌ها قرار دارد)، در میان هر یک از چهار نیم ضلع ساختمان آرامگاه، با علاماتی نشان داده شده است. از این جدول می‌توان نتیجه گرفت در اضلاعی که جهت قرارگیری آن‌ها پشت به پشت یکدیگرند، یعنی شمال شرقی - جنوب غربی و شمال غربی - جنوب شرقی، شباهت بیشتری در نقش به کار رفته در کاشی‌ها وجود دارد. در جدول شماره ۷، عناصر تزئینی و معماری فضای بیرونی آرامگاه، جز به جز برای دسترسی مطلوب تر تقسیم بندی و معرفی شده است.

*علامات درج شده در جدول، نشانگر شباهت و یا تفاوت هر قسمت شماره‌گذاری شده در میان اضلاع فرعی است.

تطبيق کاشیکاری آرامگاه خواجه ربیع با دوره صفوی و تیموری

بنای تاریخی آرامگاه هارون ولایت که از جمله اماکن مقدس و زیارت‌گاه‌های عمده شهر اصفهان به شمار می‌رود، شامل بقعه، ضریح، رواق و گنبدی کاشی‌کاری شده و همچنین دو صحن در شمال و جنوب می‌شود. بقعه هارون ولایت از آثار دوره سلطنت شاه اسماعیل اول و مربوط به تاریخ ۹۱۸ هجری قمری است. مقبره هارون ولایت هم از سوی مسلمانان و هم از سوی مسیحیان مورد توجه قرار دارد و تا کنون به طور دقیق مشخص نشده است که هارون چه شخصیت و جایگاهی در گذشته داشته است. همان‌طور که گفته شد قدیمی‌ترین تاریخ درج شده در بنا

۹۱۸ هجری قمری است که بنا به احتمال زیاد این بنا بر روی گور یکی از پسران امام موسی کاظم (ع) ساخته شده است (گدار، ۱۳۷۱، ۲۴۶). در تمامی قسمت‌های امامزاده هارون ولایت از جمله سردر، گنبد، صحن، ایوان، بقعه و محراب می‌توان تزئینات کاشی‌کاری را مشاهده نمود. گنبد امامزاده که ابعاد نسبتاً کوچکی دارد، به رنگ آبی فیروزه‌ای است و تزئینات اسلیمی و ختایی نسبتاً ساده و خلوتی را در خود جای داده است (تصویر ۱۱).

بر اساس کتیبه‌های موجود در تزئینات دو آرامگاه هارون ولایت اصفهان و خواجه ربیع مشهد، بقعه خواجه ربیع حدود صد سال پس از ساخت بنای آرامگاه هارون ولایت ساخته شده است و انتظار وجود شباهتی قابل توجه در ساخت و تزئین آن‌ها به شیوه معماری صفویه می‌رود. عمده تزئینات پوسته بیرونی این دو بنا، به رسم بناهای دوره تیموری، از کاشی معقلی استفاده شده است و علت این را می‌توان پایداری سنت‌های هنر و معماری دوره تیموری در ایران دوره صفوی دانست. این ویژگی در بناهایی مانند مسجد گوهرشاد، مدرسه گیائیه خرگرد، مسجد جامع هرات و بسیاری بناهای دیگر آن دوره به روشنی دیده می‌شود.

از بناهای آرامگاهی دوره تیموری، مقبره مولانا ابوبکر تایب‌ادی، واقع در خراسان است. این مجموعه که در محدوده شهرستان تایباد قرار می‌گیرد، در نزدیکی بندر افغان و بر روی جاده اصلی هرات - مشهد واقع شده است. بر اساس شواهد موجود در سال ۸۴۸ هجری قمری / ۱۴۴۴ میلادی مسجد و نمازخانه توسط معماران بزرگ دوره تیموری، قوام‌الدین و غیاث‌الدین شیرازی و به دستور پیر احمد خوافی، وزیر وقت شاهرخ تیموری، ساخته شد.

مزار اصلی شیخ خارج از بنا و در فضای باز قرار دارد و آرامگاه که در مقابل مزار شیخ زین‌الدین ابوبکر قرار گرفته، شامل ایوانی بلند با طاق آهنگ، دو حجره‌ی دواشکوبه در دو سو و همچنین گنبدخانه‌ای در پشت ایوان است. سرتاسر نمای بیرونی بنا و همچنین داخل ایوان و طاق‌نمای مقابل حجره‌ها با استفاده از کاشی‌های نره فیروزه‌ای و لاجوردی رنگ در کنار کاشی معرق پوشانده شده است (صالحی‌کاخی، ۱۳۷۶، ۲۶). به کارگیری هندسه در تزئینات بنا از جمله مهم‌ترین ویژگی‌های معماری عصر تیموری است، که در بنا آرامگاه مولانا ابوبکر به شکلی بارز نمود پیدا کرده است (تصویر ۱۲).

جدول شماره ۶، میزان تکرار و شباهت نقوش در اضلاع فرعی آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: نگارندگان*

Table 6: the amount of repetition and similarity of motifs in the side walls of Khawaja Rabi's tomb. source: authors.

شماره	شمال غربی	جنوب غربی	شمال شرقی	جنوب شرقی
۱، کاشی معقلی، نوار دو طرف ایوان‌ها	□	□	□	□
۲، کاشی معرق، لچکی فوقانی ایوان بالا	□	□	□	□
۳، کاشی معرق، ترنج داخل ایوان بالا	■	□	□	■
۴، کاشی معرق، کاربندی داخل ایوان بالا	●	■	■	□
۵، کاشی معرق، کاربندی ایوان بالا	□	■	■	□
۶، کاشی معرق، کاربندی ایوان بالا	□	■	■	□
۷، گره چینی، میان دو در ایوان بالا	—	□	□	—
۸، کاشی معقلی، میان دو در ایوان بالا	—	□	□	—
۹، کاشی معرق، ترنج داخل ایوان پایین	■	●	□	○
۱۰، کاشی معرق، لچکی بالای ایوان پایین	□	□	□	□
۱۱، کاشی معرق، کاربنده داخل ایوان پایین	■	●	□	○
۱۲، کاشی معقلی، کاربندی داخل ایوان پایین	■	■	□	□
۱۳، ماشی معرق، کاربندی داخل ایوان پایین	■	●	□	○
۱۴، گره چینی، ردیف بالای ازاره داخل ایوان پایین	□	□	□	□
۱۵، کاشی معرق، ازاره داخل ایوان پایین	□	□	□	□

جدول شماره ۷، عناصر تزئینی و معماری آرامگاه خواجه ربیع، مأخذ: نگارندگان.

Table 7: decorative and architectural elements of Khawaja Rabi's tomb. source: authors.

عناوین	عناصر تزئینی بنا
گنبد	ناری - دو پوسته
ایوان	۴ ایوانی
طاق نما	۴ کتج اصلی بنا
کاشی کاری	هفت رنگ - معرق - معقلی
گچ کاری	کشته بری.
کتیبه	کوفی - بنایی - ثلث.
رسمی بندی	فضای داخلی ایوان‌ها - گنبدخانه.
مشبک	درب‌ها و پنجره‌ها
نقوش هندسی	پنج کند - طبل تند - سرمه دان - شمسه - نیم شمسه - معقلی مداخل - گل صابونکی منتظم
نقوش گیاهی	اسلیمی - ختایی - ترنج - شاه عباسی
آزاره	سنگ مرمر سفید

تصویر ۱۱، نمایی از آرامگاه امامزاده هارون ولایت، اصفهان، مأخذ: wikipedia.org.

Picture 11: view of Imamzadeh Haroon Velayat tomb, Isfahan. Source: Wikipedia.org.

نتیجه‌گیری

موقعیت جغرافیایی آرامگاه خواجه ربیع و قرار گرفتن این بنا در خراسان، که روزگاری پایتخت تیموریان بوده، از منظر شیوه و فرم معماری و تزئینات موجود، ارتباط بسیاری با آثار معماری آن دوره دارد و ساخت آرامگاه در دوره حکومت صفویان، موجب گردیده که هنرمند کاشی‌کار در اثر خود بی‌بهره از تحولات در شیوه کاشی‌کاری و نقوش مورد استفاده در معماری صفوی نباشد. این شیوه در قسمت‌هایی از بنا مانند ازاره داخل بقعه و نوار داخلی چهار ایوان اضلاع اصلی بنا، در استفاده از کاشی هفت‌رنگ، مشاهده می‌شود. در تزئینات آرامگاه خواجه ربیع، کاشی هفت‌رنگ که از ابداعات معماران صفوی است، در مقابل کاشی‌های معرق و معقلی دوره تیموری، سطوح کمتری از داخل و خارج بنا را به سیطره خود درآورده‌اند. این امر نشان‌گر دنباله‌روی هنرمند کاشی‌کار از شیوه‌های تزئینی بنا در عصر خود و ترکیب آن با سنت‌های هنری به جای مانده از دوره‌های گذشته در جغرافیای زندگی او بوده است. در کاشی‌کاری پوسته بیرونی آرامگاه خواجه ربیع از شیوه‌های معقلی، معرق و هفت‌رنگ بسته به نوع نقش مدنظر و جایگاهش در ترکیب کلی بنا استفاده شده است. کاشی معقلی به علت اجرای سریع و همچنین مقاومت آن در برابر عوامل محیطی، سهم بیشتری از تزئینات بیرونی را به خود اختصاص داده است. کاربردی داخل ایوان، ازاره خارجی آرامگاه، داخل حجره‌ها، نوار حاشیه حجره‌ها و

آرامگاه مولانا ابوبکر تایب‌الدی و خواجه ربیع از نظر جغرافیایی فاصله آن چنان زیادی با یکدیگر ندارند و هر دو از بناهای تاریخی استان خراسان رضوی هستند؛ اما از نظر تاریخی فاصله‌ای دویست ساله در میان آنان وجود دارد و این فاصله موجب گردیده که تفاوت‌هایی ظاهری قابل توجهی را بر اساس سنت‌های هنری هر دوره، در این دو بنا شاهد باشیم. استفاده گسترده از آجر به عنوان پوشش تزئینی بنا، الگویی است که در معماری عصر تیموری به شکلی تکرارشونده دنبال می‌شد و نمود این موضوع به روشنی در آرامگاه ابوبکر تایب‌الدی وجود دارد. در بنای بقعه خواجه ربیع، که مربوط به سال‌های اولیه حکومت صفویان است نیز تزئینات آجری وجود دارد، اما آن چه که در پوسته بیرونی این بنا غالب است، کاشی‌کاری است و این مقایسه، ردپای حضور شیوه‌های تزئین بنا در دوره صفوی را بر ما آشکار می‌سازد.

با این وجود نمی‌توان منکر تأثیرگذاری معماری تیموری بر تزئینات آرامگاه خواجه ربیع شد. با بررسی و مطالعه بر روی کاشی‌کاری بنای بقعه خواجه ربیع، بر ما آشکار شد که بخش زیادی از این تزئینات به شیوه معقلی، که از ترکیب هندسی آجر و کاشی حاصل می‌شود و در عصر تیموری بسیار مورد استفاده معماران قرار می‌گرفت، بوده و بر این اساس می‌توان معماری دوران اولیه صفویان را، وام‌دار شیوه‌های عصر تیموری دانست.

تصویر ۱۲، نمایی از آرامگاه مولانا ابوبکر تایبادی، تایباد خراسان، مأخذ: wikipedia.org.

Picture 12: view of Maulana Abu Bakr Taibadi's tomb, Taibad Khorasan. Source: Wikipedia.org.

به دست آمده، مشخص می‌شود که در اضلاع پشت به پشت یکدیگر (شمالی- جنوبی و شرقی- غربی) تفاوت کمتری وجود دارد و شباهت‌های بسیاری در میانشان حاکم است. حائز اهمیت است که در تطبیق صورت گرفته در جدول شماره ۷ مشخص شد که سه آرامگاه خواجه ربیع، هارون ولایت و ابوبکر بغدادی در کنار خصوصیات ویژه ای که دارند در کاشیکاری‌ها و دیگر تزئینات از یک سبک و سیاق پیروی کرده‌اند، با این تفاوت که در آرامگاه خواجه ربیع تنوع در نقوش هندسی، آجرکاری‌ها و کتیبه‌ها زیاد بوده و در آرامگاه هارون ولایت؛ علاوه بر کاشی‌کاری‌های هندسی، نقوش انسانی، حیوانی و پرنده نیز به چشم می‌خورد همچنین تنوع در کتیبه‌ها هم بیشتر می‌باشد. در آرامگاه ابوبکر بغدادی در کنار کتیبه‌های محدود قرآنی، تاکید و توجه بر خشت و آجری بودن بنا چشمگیر است. البته باید توجه داشت که در این بنای کهن به علت عدم مرمت، بخش عظیمی از کاشیکاری‌ها و کتیبه‌ها فروریخته است.

ایوان‌های اصلی، اطراف درب‌های ورودی آرامگاه و حاشیه گنبد، از جمله قسمت‌هایی از بنای آرامگاه است که با به کارگیری کاشی معقلی پوشیده شده‌اند. نقوش هندسی تشکیل شده از کاشی‌های معقلی، به نوعی در چهار ضلع اصلی و همچنین در نیم‌ضلع‌ها یکسان بوده و از تعدادی نقش مشخص پیروی می‌کنند. در کنار کاشی‌های الوان، کتیبه‌های مزین شده با آیات کریمه قرآن مجید نیز از هر سو نمایان است که با محوریت خط ثلث، زیبایی گریو گنبد و اضلاع اصلی بنا را دوچندان کرده است.

سهم زیادی از تزئینات خارجی بنا که در زیبایی آرامگاه نقش عمده دارند، شامل لچکی فوقانی ایوان‌های اصلی و حجره‌ها، کاربندی‌های داخل ایوان‌ها و ترنج‌های تعبیه شده در قسمت داخل ایوان، به شیوه کاشی معرق مزین شده‌اند. نکته قابل توجه که در جدول شماره ۶ نیز به طور اختصاصی بدان توجه شد، عدم تکرار و پیروی نکردن از الگویی واحد در نقوش تزئینی کاشی‌های معرق هر یکی از اضلاع است که این نیز از ویژگی‌های خاص این بنای عظیم است از مطالعه و مقایسه نقوش کاشی‌کاری

جدول شماره ۸، تطبیق تزئینات آرامگاه خواجه ربیع، آرامگاه هارون ولایت و آرامگاه ابوبکر بغدادی، ماخذ: نگارندگان.

Table 8: comparing the decorations of Khawaja Rabi's tomb, Harun Velayats tomb and Abu Bakr Baghdadi's tomb. source: authors.

ردیف	آرامگاه خواجه ربیع	تصویر	آرامگاه هارون ولایت	تصویر	آرامگاه ابوبکر بغدادی	تصویر
تزئینات گنبد	فیروزه ای		فیروزه ای		آجری	
	معقلی- معرق- همراه با نقوش هندسی		معقلی- معرق- همراه با نقوش هندسی و گل و بته های اسلیمی		آجرکاری معقلی	
	کتیبه (آیت الکرسی)		کوفی بنایی (سوره فتح)		-	
تزئینات نمای خارجی بنا	سفید- فیروزه ای- زرد- طلائی- لاجوردی- نارنجی- سیاه- قرمز- قهوه ای		سفید- فیروزه ای- زرد- طلائی- لاجوردی- نارنجی- سیاه- قرمز- سبز- قهوه ای		سفید- فیروزه ای- زرد- طلائی- لاجوردی- قهوه ای	
	معرق- هفت رنگ- معقلی- (همراه با گره ها و نقوش هندسی)		معرق- هفت رنگ- معقلی- (همراه با نقوش اسلیمی و ختایی و هندسی)		معقلی- معرق	
	کتیبه (سوره نسا و سوره والعصر)		کوفی بنایی- نستعلیق		کوفی بنایی- کتیبه	
تزئینات داخل بنا	سفید- فیروزه ای- زرد- طلائی- لاجوردی- نارنجی- سیاه- قرمز- سبز- قهوه ای		سفید- فیروزه ای- زرد- طلائی- لاجوردی- نارنجی- سیاه- قرمز- سبز- قهوه ای		سفید- فیروزه ای- طلائی- لاجوردی- قرمز- قهوه ای	
	معرق- هفت رنگ- معقلی- (همراه با نقوش اسلیمی و ختایی و هندسی و پرنده)		معرق- هفت رنگ- معقلی- (همراه با نقوش اسلیمی و ختایی و هندسی، حیوانی و پرنده وانسانی)		معرق- معقلی	
	کتیبه		کوفی- کتیبه		-	

منابع و مآخذ

- الاثیر، علی بن محمد، (۱۸۶۶-۱۸۷۶م)، وقایع نگاری ثبت کمال قدس، المنیریه، مترجم: محمدحسین روحانی، انتشارات اساطیر، ایران.
- آذرخرداد، فرشته، زارعی، علی، هاشمی زرج آبادی، (۲۰۱۸)، ارزیابی و شناخت هندسه کاربرد عصر تیموری در طراحی مقبره مولانا زین الدین ابوبکر تاییادی، نشریه مطالعه هنرهای اسلامی، شماره، (ص ۱۶۴-۱۸۷).
- الامین، السید محسن، (۱۹۸۳)، اعیان الشیع، انتشارات دارالتعارف، بیروت.
- پاپلی یزدی، محمدحسین، (۱۳۸۸)، روزنامه روستاها و اماکن مذهبی ایران، چاپ دوم، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ایران.
- جلالی، غلامرضا، جلالی، میثم، (۱۳۹۴)، معنای هنر شیعه، بوستان کتاب، ایران.
- حسینی، سید غلامحسین، (۱۳۷۹)، کارگزاران و موقعیت جغرافیایی حکومت علی (علیه السلام)، حکومت اسلامی، شماره ۱۸، (ص ۳۳۷-۳۶۸).
- حسینی، سید محسن، (۱۳۸۷)، خواجه ربیع، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ایران.
- خزایی، محمد، (۲۰۰۷)، تفسیر نقوش نمادین طاووس و سیمرغ در بناهای عصر صفویه، هنرهای نجسمی، ایران، شماره ۲۶، ص ۲۴-۲.
- دادور، ابوالقاسم، دالایی، آزاده، (۱۳۹۵)، مبانی نظری هنرهای سنتی (ایران در دوره اسلامی)، دانشگاه الزهراء، ایران.
- دینوری، ابوحنیفه، (۱۳۶۳)، روزنامه الطوال، مترجم: مهدوی دامغانی، محمود، نشر نی، ایران.
- روزبهان خنجی، فضل الله بن، (۱۳۹۰)، مهنان - نام - این بخارا، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ایران.
- سعیدی، سید غلامرضا، (۱۹۶۴)، تحقیق تاریخی درباره خراسان: آرامگاه خواجه ربیع، آستان قدس، پ. ۱۶، (ص ۳۱-۳۶).
- شانه چی، کاظم، (۱۳۸۳)، مقبره های خراسان، نامه آستان قدس، شماره، ۱۵، (ص ۴۹-۵۳).
- صالحی، کاخکی، احمد، (۱۳۶۷)، کتیبه های مقبره زین الدین ابوبکر تاییادی، مجله اثر، شماره، ۲۵، (ص ۶۲-۹۸).
- عبدلی، محمد، گرکانی، راضیه، (۱۳۹۳)، اسطوره های شرق، ناشر جمال هنر، تهران.
- قرائتی، محسن، (۱۳۸۳)، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، ایران.
- کرم رضایی، پریسا، (۱۳۸۵)، فهرست کتب چاپ سنگی فارسی و عربی کتابخانه های عمومی استان اصفهان، کتابماه، شماره ۱۰۵، (ص ۷۹-۸۵).
- کرمانی، افضل الملک، (۱۳۵۴)، سلاطین قاجار و حکومت ایشان به اجمال، نشر وحید، ایران، شماره، ۱۷۹، (ص ۷۲-۱۸۶).
- کشی، محمد بن عمر، (۱۳۴۷)، اختیار معرفت الرجال معروف به رجال الکوشی، با تحقیق و تفسیر علامه مصطفوی، مرکز تحقیقات و مطالعات دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، ایران.
- گدار، آندره، (۱۳۷۱)، هنر ایران، نشر یساوولی، ایران.
- گلوبیک، لیزا، ویلیز، دونالد، هلد، (۱۳۷۵)، معماری تیموری ایران و توران، انتشارات دانشگاه پرینستون ایالات متحده.
- موسوی خوانساری، سید محمد باقر، (۱۳۸۹)، روایات الجنات فی الاحوال علما و السادات، انتشارات اسماعیلیان، ایران.
- یاحقی، محمد جعفر، (۱۹۶۶)، فرهنگ اسطوره ها و نمادهای روایی در ادبیات فارسی، ناشر سروش، ایران.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- در برخی از منابع سال ۹۰۷ هجری ذکر شده است.
- ۲- برای مقایسه ر.ک: (گلمبک و ویلیز، ۱۹۹۸).
- ۳- سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری.
- ۴- برای بررسی و مطالعه بیشتر: ر.ک: عالم آرای عباسی.
- ۵- این متن رونوشتی از کتاب ذکر شده است.
- ۶- ر.ک: علمی، محمود. اجمالی از شرح حال خواجه ربیع و وضع بنای تاریخی آن. سالنامه کشور ایران، سال چهاردهم.
- ۷- در ادامه پژوهش به هم‌نشینی عناصر ازدها و طاووس در بنای آرامگاه خواجه ربیع پرداخته خواهد شد.
- ۸- همان‌طور که گفته شد، ازدها و طاووس در کنار هم شیاطین و نیروهای اهریمنی را دور، و از وارد شدنش به اماکن مقدس جلوگیری می‌کنند.